

Párhuzamos kutatások az antik mágia köréből II: a varázsgemmák

NKFI 2016–2020, Záróbeszámoló

A legfontosabb eredmények

A pályázat legfontosabb célja az volt, hogy a már korábban megalapított adatbázisban összegyűjtsük a varázsgemmák teljes corpusát (The Campbell Bonner Magical Gems Database, CBd). Ezt a célt sikerült túlteljesítenünk. Nem csupán a pályázat elején megbecsült teljes mennyiséget, 3800 tételt tudtuk rögzíteni – az adatbázis ma 5525 tételt tartalmaz. A kutatómunka során ugyanis további 1700 gemmát fedeztünk fel, és ezeket is felvettük a CBd-be. Összehasonlításként: másfél évtizeddel ezelőtt a teljes ismert varázsgemma-mennyiség 2800 tétel volt (S. Michel, *Die Magische Gemmen*, Berlin 2004). A munka nyomán tehát az ismert darabok száma lényegében megkétszereződött.

A projekt kezdetén a kutatók számára szabadon hozzáférhető, egységes szempontok szerint feldolgozott gemmák száma 1600 volt. Ma ez a szám 3605 – a kiinduló mennyiségnek több mint a duplája.

A pályázat beadásakor egy monográfiát, két kismonográfiát és hét tanulmányt terveztünk. A projekt végére egy monográfia (Németh György, *Sötét varázslatok*, Budapest 2019), egy tanulmánykötet (Endreffy Kata et al., szerk., *Magical Gems in their Contexts*, Róma 2019), és húsz tanulmány készült el, és sajtó alatt van további három. A tanulmányok közül öt jelent meg magyarul, és tizenhét idegen nyelven. Kismonográfia-értékűnek tekinthető Véronique Dasen és Nagy Árpád Miklós összegzése a varázsgemmákról az antik mágia új kézikönyvében (D. Frankfurter, szerk., *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden–Boston 2019, 416–455), és jelentősen előrehaladtak egy további monográfia előkészületei (Nagy Á. M., *A kígyólábú. Drágakő amulettek a római császárkorból; a járványügyi korlátozások feloldása után hamarosan befejezhető lesz*). Németh Gy. eredményeit pedig jól mutatja, hogy 2020-ban új NKFI-pályázatot nyert el a karakterekről végzett kutatásának folytatására.

The Campbell Bonner Magical Gems Database

A CBd szerkesztőségének központja a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében működött (Endreffy K., Thuryné Figler Krisztina, Nagy Á. M.), de jelentős segítséget kaptunk Bélyác Katalintól (PTE, KLF) is. Kutatóként vett részt a munkában Fullér Andrea (Phd-hallgató, ELTE BTK; 2017), Rózsa Anett (egyetemi, majd Phd-hallgató, Heidelbergi Egyetem; 2017–2018), Hevesi Krisztina (Phd hallgató, Heidelberg, Berlin; 2018–2020), Takács Barbara (klasszika filológus).

A nyilvános szintre került, szabadon tanulmányozható gemmák adatlapjait módszeresen igyekeztünk kiegészíteni az annotált bibliográfiával, amit a projekt lezárása után is folytatni kell majd. A CBd így hozzájárul a legfrissebb kutatási eredmények disszeminációjához is.

A jelszóval védett szerkesztői szinten lévő gemmák adatlapjai a készültség különféle fokán vannak. Ahol képek is a rendelkezésünkre álltak, ott feltöltöttük ezeket; másutt csak a darabok későbbi tanulmányozásához szükséges kiinduló adatokat rögzítettük.

Szintén fontos eredmény, hogy elkészült a DMG – CBd konkordancia-táblázat (DMG: S. Michel, *Die Magische Gemmen*, Berlin 2004). A DMG jegyzékeit a digitális korszak előtti lehetőségek határozták meg, így szisztematikus kutatásra alkalmatlan, holott hétéves munka van benne. A legutóbbi gemmakatalógusok nem is készítettek konkordancia-táblázatot hozzá. A konkordancia-táblázat segítségével számos gemma esetében sikerült összekapcsolni a régi és az új szakirodalmat, illetve rekonstruálni, hogy korábban mely gyűjteményekben fordultak meg a darabok. Az itt elvégzett munka meghatározó jelentőségű lesz a varázsgemmák jövőbeli kutatása számára.

Mindez azt jelenti, hogy az adatbázis lényegében a ma ismert összes antik és posztantik varázsgemmat tartalmazza. Ritka eset az ókortudományban, hogy egyetlen korpuszban sikerül összegyűjteni és egységes szempontrendszer szerint leírni egy tárgycsoport minden ismert darabját.

Technikai jellemzők

Az adatbázis informatikai hátterét a pályázat révén tudtuk biztosítani. A folyamatos karbantartás és programfrissítés mellett számos fejlesztés történt: kialakításra került többek között egy új szövegszerkesztő felület, a related objects funkció, a place of discovery szótár, automatikus cite this page generálás, saját fiókban képmentési lehetőség, pdf-lapozó funkció. A fejlesztések mellett elengedhetetlen volt a folyamatos support, valamint az adatbázis fenntarthatóságának biztosítása, ezért az adatbázis teljes kódrendszere újratervezésre és implementálásra került a korábbinál korszerűbb php 7.3+ környezetben. Ez a gyorsabb és biztonságos működés mellett ismét számos új funkció bevezetését jelentette (reszponzív admin-felület kialakítása, fejlett kereső- és listarendszer az adminon, egyedi hibakezelő, stb.)

Nemzetközi kapcsolatok

Fontos kiemelni, hogy bár az adatbázis Magyarországon készült, jelentős nemzetközi összefogás is kialakult körülötte. Ez hűen tükrözi az adatbázis nemzetközi rangját.

Egyrészt a Fribourg-i Egyetem Régészeti és Művészettörténeti Intézetében kialakult fiálát kell megemlíteni: tagjai Véronique Dasen professzor, dr. Dominique Barcat és Fabio Spadini Phd-hallgató). Sikeresen kapcsolódtak be az adatbázis munkálataiba (például jelentős részt vállaltak a 178 tételes Borgia-gyűjtemény gemmáinak feldolgozásában).

Másrészt Christopher A. Faraone (University of Chicago) részvételét kell kiemelni. Számos gemmagyűjteményt fényképezett végig, és képeit, illetve jegyzeteit a rendelkezésünkre bocsátotta. Részben neki köszönhető a két évszázada lappangó Borgia-gyűjtemény darabjairól

készített rajzok megtalálása (Endreffy Kata tőle függetlenül ugyancsak megtalálta őket a koppenhágai Thorvaldsens Museum grafikai gyűjteményében).

Szintén hálával tartozunk Attilio Mastrocinque professzornak (Veronai Egyetem), akitől megkaptuk a párizsi Cabinet des Médailles valamennyi gemmájának fotóját – ezek nélkül nem kerülhetett volna be a CBd-be a világ legnagyobb, 697 tételes varázsgemma-gyűjteménye.

Jeffrey Spier (J. P. Getty Museum) rendszeresen tájékoztatott minket az amerikai műkereskedelemben felbukkanó darabokról – közülük számos jól ismert volt régi publikációkból, és jegyzeteivel, kommentárjaival segítette a munkánkat.

A Campbell Bonner adatbázis a mágiával foglalkozó kutatások kiemelkedő jelentőségű eszköze lett. Rangiát jelzi, hogy immár általános szokás megadni a publikációkban az egyes gemmák CBd-számát (csak egy legutóbbi példaként: K. Dzwiza, *ZÄS* 147:2, 2020, 153–163). Az adatbázist egyre többen idézik a nemzetközi szakirodalomban: hevenyészett gyűjtésem szerint máris közel félszázra tehető a független publikációkban előforduló hivatkozások száma.

Arra is érdemes utalni, hogy immár a múzeumok kérnek meg minket, vegyük fel darabjaikat a CBd-be (így került be például a liverpooli World Museum korábban ismeretlen gyűjteménye). Az is az elismerés jele, hogy számos múzeum adatbázisában hivatkoznak a CBd-re a saját darabjaiknál (lásd például a British Museum gemmáit), ahogy a CBd is minden lehetséges alkalommal beköti a partnerintézmények url-jét. (A kereszthivatkozások monitorozása állandó feladat, az egyes adatbázisok informatikai átalakítása nyomán sokszor kell újraírni a linkeket.)

Végül érdemes idézni itt a téma néhány vezető kutatójának véleményét: „the Campbell Bonner Database has been instrumental in my work.” (P. Vitellozzi, 'Relations Between Magical Texts and Magical Gems. Recent Perspectives', in: S. Kiyand et al. (szerk.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin–Boston 2018, 246); „I have been happily associated with the Campbell Bonner Magical Gems Database, which continues to flourish at the Musée des Beaux Arts in Budapest” (Ch. A. Faraone, *The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times*, Philadelphia 2018, x).

Összegezve: reményeink szerint a CBd joggal tartható a magyar ókortudomány egyik jelentős teljesítményének.

Beszámoló a további tudományos célkitűzések megvalósításáról

Terveztük, hogy a hagyományos tipológiai osztályozás helyett a vallástörténeti szempontokat helyezük előtérbe a gemmák elemzésénél. Kiderült, hogy sikerrel elemezhetők a különböző (egyiptomi, görög-római és judaizáló hagyományba tartozó) isteneket, varázsigéket ábrázoló amulettek, ha a kép, a szöveg és a kompozíció sajátosságaiból indulunk ki. A legújabb eredményeket az alábbi tanulmány összegzi: Endreffy K. – Nagy Á. M., Apolyson apo pankakou! Egy újonnan felbukkant varázsgemma, *Ókor* 2020:3 (2020) 60–73 (az angol változat megjelenés alatt).

Folyamatosan végeztük az ókori és posztantik darabok szétválasztásának revízióját. Keltezési javaslatainkat beépítettük az adatbázisba. Egyetlen tárgytípus, az Anguipes-gemmák esetében

már sor került a két csoport szisztematikus elkülönítésére (Nagy Á. M., Figuring out the Anguipes gems, bis. A statistical overview, in: Endreffy K. et al., szerk., *Magical Gems in their Contexts*, Róma 2019, 179–216).

Bélyácz Katalin átfogó elemzést készített az amulettre vonatkozó legkorábbi görög kifejezésekről, Nagy Á. M. pedig a hozzájuk kapcsolódó régészeti tárgytipusokat mutatta be (Bélyácz K. – Nagy Á. M., Periamma. Amulettek a korai athéni vörösalakos vázákon, *Ókor* 2020:2, 26–39 (a francia változat megjelenés alatt). Ez a görög ikonográfiában azonosítható legkorábbi amulett-típus.

Németh Györgynek a karakterek tanulmányozásában elért eredményei fontos szerepet kaptak az elmúlt évtizedben végzett kutatásait összegző monográfiájában (*Sötét varázslatok*, Budapest 2019). A karakterek kialakulásáról szóló legújabb feltevését pedig legutóbbi tanulmányában foglalta össze (*Charaktères on curse tablets in the western provinces of the Roman Empire*, in: R. Gordon – F. Marco Simón, szerk., *Choosing Magic. Contexts, Objects, Meanings: The Archaeology of Instrumental Religion in the Latin West*, Roma 2020, 125–138).

Jelentősen előrehaladt a varázsgemmákban képviselt egyiptomi hagyomány kutatása. Ez volt a témája Rózsa Anett közöletlen MA-dolgozatának (*Harpokrates in der Papyrusbarke auf kaiserzeitlichen magischen Gemmen*, 2017), és ez a témája készülő disszertációjának (Heidelbergi Egyetem, Egyiptológiai Intézet, témavezető Joachim F. Quack professzor). Eddigi eredményeiről lásd: *Gesundheit, Wohlstand und Liebe – das Sonnenkind auf den magischen Gemmen*, *Antike Welt* 2020:3, 66–70. (A témához lásd még az idézett Endreffy–Nagy-tanulmányt).

A projektől függetlenül tervezett budapesti és berlini varázsgemma-kiállítás végül – a tudományon kívülálló okok miatt – nem valósult meg.

Utazások

A projekt egyik kulcsfontosságú részét a tanulmányutak jelentették. Egyrészt nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak az engedélyek megszerzéséhez (minden partner-gyűjtemény írásban adta beleegyezését, hogy darabjai bekerüljenek az adatbázisba; a kép jogok természetesen az adott gyűjteménynél maradtak). Az utak során gyakran sikerült további, közöletlen gemmákat is találni, amelyeket szintén felvettünk a CBd-be. Végül számos amulettet sikerült közvetlenül tanulmányozni; ennek révén gyakran tudtuk korrigálni a publikációkban szereplő adatokat (érdeemes például összehasonlítani a római Museo Nazionale Éremtárában található darabok leírását a legutóbbi katalógusban és a CBd-ben.)

Minderről talán a projekt keretében megvalósult utolsó, jeruzsálemi tanulmányút adja a legpontosabb képet. Ennek során Christopher A. Faraonéval tanulmányozhattuk a Rockefeller Museum varázsgemmáit (zömük közöletlen), az Israel Museumban pedig végignézhattuk a teljes glyptikai gyűjteményt, és kiválaszthattuk a CBd-be szánt darabokat (15 tétel, legtöbbjük szintén publikálatlan). Végül sikerült áttekintennem az Israel Archaeology Authorities raktáraiban őrzött anyag dokumentációját is, amelyben további 27 amulett nyomára bukkantam. A járvány kitörése azonban egyelőre megakasztotta a kapcsolatok további kiépítését. Végül kapcsolatba kerültem egy gyűjtővel, aki létrehozta a világ legnagyobb,

csakis varázsgemmákból álló magángyűjteményét (156 tétel). A gyűjtő a teljes anyag fénykép-dokumentációját a rendelkezésünkre bocsátotta. A már birtokunkba került darabokat rögzítettük az adatbázisban.

Könyvtár

A projekt révén rendelkezésünkre álló pénzügyi keret jelentős részét az antik mágia szakirodalmának beszerzésére fordítottuk. Így az Antik Gyűjtemény könyvtárában sikerült összegyűjtenünk egy nemzetközi rangú szakirodalmi együttest, ami a továbbiakban biztos alapot kínál az antik mágia, elsősorban a varázsgemmák tanulmányozásához. Fontos kiemelni, hogy nem csupán a legújabb könyveket vásároltuk meg, hanem jóval régebbieket is, hogy átfogó képet tudjunk adni az antik mágia kutatásának különféle korszakairól.

Iskola

2009-ben Richard Gordon, az antik vallástörténet egyik legkitűnőbb kutatója ezt a kérdést tette fel egy konferencián: „could one in good faith encourage a PhD student to start a project in this area...?” (in Ch. Entwistle, szerk., *Gems of Heaven*, London 2011, 45). Egy évtized múltán elkészült az első disszertáció (F. Spadini, *Présences astrologiques dans la glyptique de l'époque romaine*, Université de Fribourg, témavezető Véronique Dasen, konzulens Nagy Á. M.). Jó ütemben készül Rózsa Anett doktori dolgozata (lásd fentebb), és Hevesi Krisztina készülő disszertációja szintén számos ponton kapcsolódik a varázsgemmákhoz (*Continuity and Discontinuity of Native Egyptian Traditions in Coptic Magical Texts*, Freie Universität Berlin, témavezető Dr. Tonio Sebastian Richter). Mindketten fontos résztvevői voltak a projektnek, részvételük kölcsönös előnyökkel járt. Takács Barbara idén kezdte volna meg doktori tanulmányait; erre majd a korlátozások feloldása után kerülhet sor. Fontos szerepet játszott volna a 2020-ra tervezett budapesti konferencia, amelyre szintén a járvány miatt nem kerülhetett sor.

Összegzés

A pályázat beadása során így fogalmaztuk meg a projekt alapkérdését: „ki tudjuk-e használni azt az esélyt, ami az előző, a mostani szerves előzményének tekinthető OTKA-pályázat (K81332) nyomán adódik? Meg tudjuk-e valósítani Budapesten az ókortudomány egyik fontos, aktuális feladatát: el tudjuk-e készíteni a császárkori varázsgemmák teljes corpusát, és el tudjuk-e végezni az ehhez kapcsolódó alap kutatásokat?” A fentiek alapján úgy véljük, sikerült kihasználnunk a pályázat révén kapott esélyt, és meg tudtuk fogalmazni az eredmények nyomán körvonalazódó új feladatokat. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki az NKFIH-nak a kapott támogatásért.

Budapest, 2021. január 15.

Nagy Árpád Miklós